

РЕЛИГИОЗНОСТ УЧЕНИКА ЗАВРШНИХ РАЗРЕДА ОСНОВНИХ ШКОЛА У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ: АНКЕТНО ИСПИТИВАЊЕ ИЗ 1985. ГОДИНЕ

Милош ТИМОТИЈЕВИЋ
Народни музеј Чачак

Под религиозношћу се подразумева индивидуални став о вери и Богу, са сазнајном, емотивном и акцијском потком; субјективни доживљај који у крајњем испољавању може бити и мистичан, и зато тешко подложен емпиријској провери. Религиозност спада у ред оних појава у човековом животу које захватају најдубље и најинтимније слојеве његове душе и ума, нарочито када је на делу „изворна”, „добра” побожност, а не формална повезаност за религију и цркву. Класична религија је утемељена у институционализованој религијској организацији (цркви). То је догматски тип религије са развијеним теолошким учењем и сложеним сплетом религијских ритуала у којима се учествује, и који се узимају најчешће као основа и услов спасења верника. Због тога класична религиозност подразумева бар два важна аспекта: прихватање учења религије и практиковање побожности у одређеним религијским организацијама, те развијање осећаја припадности вери и црквеној организацији. Тако је класична религиозност „синтеза религиозне свести и религиозног понашања и удруживања”. Није довољно само се декларисати религиозним, и при том више-мање усвојити елементе доктринарног учења, већ је потребно живети у складу с религијским науковањем, на прописан начин обављати обреде и редовно прелазити праг храма. Одбацује се „субјективна религиозност без црквености”, будући да већина верских структура захтева правоверност исказану и кроз свакодневно практично потврђивање верничког статуса.¹

¹ Mirko Blagojević, Dragoljub B. Đorđević, „Religioznost stanovništva Jugoslavije (Delimičan pregled iskustvenih istraživanja)”, *Теме*, XXIII, br. 1–2, Niš, januar – jun 1999, str. 81–94; Mirko Blagojević, „Sociološki prihvatljiva definicija religije”, *Filozofija i društvo*, XXV/2004, Beograd, 2004, str. 235–238.

Религиозност спада у саставни део приватног и јавног живота појединаца, и незаобилазни део изучавања историје свакодневице кроз коју се могу одредити вредносни судови према животу и смрти, традицији, модернизацији. Побожност је истовремено саставни део вредносне оријентације људи која се прелама у сфери политике кроз употребу религиозних ставова и осећаја у обликовању друштвених односа, али и сукоба и разрачунавања.

Социјалистичка Југославија била је идеолошка држава са негативним односом према религији у складу са начелима марксизма. Вера није била забрањена, већ је толерисана у оквиру приватног живота појединаца. Изван овог оквира религијско понашање није превише толерисано.²

У чачанском крају почетком осамдесетих година XX века учено је повећање религиозности, што је забринуло локалне партијске активисте. Крајем 1985. године стручњаци из Завода за међуопштинско унапређивање образовања и васпитања, под руководством Радојка Николића, направили су, на молбу људи из Комисије за односе са верским заједницама Друштвено-политичког већа Општине Чачак, анкету на тему: млади и религија. Испитавање је требало да утврди утицај породице и цркве на понашање ученика, што је био пионирски подухват, јер пре тога нико није вршио анкету такве врсте у школама чачанског краја.

Процес атеизације је у Чачку током социјализма далеко одмакао, као уосталом и у целој Србији. Припадници средње класе из града нису одлазили у цркву, нити су упражњавали верске ритуале у својој кући. Понекад је дете тајно крштавано. Чак и на туристичким путовањима, како у земљи тако и у иностранству, избегавано је да се улази у цркву, „са којом се раскрестило”.³ На делу је била религиозност маргиналних друштвених слојева (сељаштва и неквалификованог радништва), сиромашних и нижег образовања, а не богатих и пропулзивних. На православним просторима најочљивији је био „бег” људи од религије и цркве и изузетан пад проширености неких значајних облика религијског понашања људи, пре свега оних који спадају у поузданије показатеље конвенционалне религиозности као што су посета недељном богослужењу (литургији), посета цркви, пост, молитва. О неким обредима религијског понашања се могло говорити као о обредима који су полако нестајали из шире популације, а о неким као о обредима које поштује тако мали број људи (испитаника) да се могло говорити о поодмаклом процесу ерозије религијског понашања и удруживања. Тако је заправо про-

² Радмила Радић, *Држава и верске заједнице*, I–II, Београд, 2002, стр. I/108–111, I/124–127, I/419–425.

³ Сведочанства о оваквом понашању могу се наћи на многим местима. Карактеристичне су забелешке савременика објављене као мемоарска литература везана за чачански крај. Погледати дела: Миодраг Јаћимовић, *Усрећитељи*, Београд, 1989, стр. 68; Исти, *Успомене и опомене*, Ваљево, 2006, стр. 56–57.

цес секуларизације (атеизације) друштва на православном конфесионалном простору довео до смањивања броја како декларисаних тако и стварних верника. Дошло је до еродирања верске праксе, дисолуције догматског садржаја вере, смањивања утицаја цркве и православне религиозности на свакодневни живот људи, уз релативно чешће практиковање неких традиционалних верских обреда и веровања као што је на пример крштење, прослава већих верских празника, признавање конфесионалног порекла, црквени укуп покојника, па можда и вера у Бога.⁴

Испитивање религиозности ученика основних школа у чачанском крају 1985. године потврђују наведене констатације. Неколико година након овог испитивања целу земљу је заплуснуо талас нове религиозности, а носиоци овог процеса биле су младе генерације. Заправо петнаестогодишњаци који су испитани анкетом из 1985. постаће убрзо велики верници. Деловање ових група у неким случајевима постаће организовано, и неће се везати само за цркву и православље, већ ће у делу јавности добити призив агресивних десних политичких покрета.⁵ Процеси уобличавања религиозности, али и политичког деловања, још увек трају, а да почетна тачка одакле се кренуло није довољно објашњена и анализирана.

Оригинални документ о резултатима истраживања религиозности ученика завршних разреда чачанског краја чува се као нерегистрована грађа у Народном музеју у Чачку. Основне податке анкете објавио је почетком 1986. године локални лист *Чачански глас*.⁶ Због дужине документа новински чланак је јавности пренео само штуре информације о религиозности петнаестогодишњака, који ће у наредним деценијама постати носиоци новог таласа религиозности и враћања православљу.

Документ:

Утицај породице и цркве на религијско понашање ученика основне школе (резултати истраживања)

Повод за овај рад била је жеља општинске (чачанске) Комисије за односе са верским заједницама да се што више сазна праве истине о степену

⁴ Mirko Blagojević, „Religijske promene u postkomunizmu – slučaj pravoslavlja na primeru Srbije i Crne Gore i Rusije”, *Filozofija i društvo*, XXII–XXIII/2003, Beograd, 2003, str. 242–243.

⁵ Карактеристична је појава организације „Српске двери”, којој је један од центара и Чачак, одакле потиче и један од оснивача истоименог часописа (Зорица Лешовић Станојевић, „Шта су двери српске?”, *Чачански глас*, бр. 27–28, Чачак, 16. јул 2002, стр. 15; Миша Ђурковић, „Трагање, парадокси, могућности: десница у Србији 1990–2003”, *Нова српска политичка мисао*, 1–4/2006, Београд, 2006, стр. 139, 143).

⁶ Даница Оташевић, „Имали Бога у школи?”, *Чачански глас*, бр. 7, Чачак, 14. фебруар 1986, стр. 7.

стварног утицаја цркве односно свештеника на децу школског узраста. Сматра се да је у последњих неколико година црква појачала своју укупну верско-идеолошку активност, али за то нема чврстих доказаних чињеница. Завод је прихватио да истраживачким поступком дође до што веродостојнијих података, при чему се искључиво ограничио на основношколски узраст. Схватило се да је овај проблем важно истраживати због његове чврсте везе са каквоћом васпитања и образовања у самој школи.

Подаци на основу којих се тумаче проблеми из ове области коришћени су из три извора.

1. Подаци о броју цркава и школа односно свештеника и наставника на подручју Завода (односно општина Чачак, Горњи Милановац и Лучани).
2. Подаци скупљени од директора из 23 школе (82%) помоћу одређеног упитника.
3. Резултати упитника на који је одговорило 240 ученика VII и VIII разреда (180+80) [највероватније да је у питању грешка у куцању јер је збир већи од 240] из 18 школа (64%).

Наглашавамо да је најпотпунији и најпоузданији извор одговор ученика и на основу њега углавном се и заснива овај рад.

I

Да је могућност деловања цркве на младе ограничена могу да укажу и обичне бројке о односу броја школа и наставника, с једне, и цркава и свештеника, с друге стране. На подручју Завода постоје 42 школе (односно 116 школских места), а 38 активних цркава-манастира. Однос је дакле 3:1 у корист школа. А на 1500 просветних радника долази 44 свештеника (однос је 34:1 или 97% : 3%). Питање је колико може да буде моћна верска пропаганда три свештеника у односу на просветно-педагошко деловање 97 наставника. И да ли је идеолошки снажнија једна црква од три школе.

Дакле, школство је свештенству онемогућило (или је требало да онемогући) готово сваку прилику да усмерава васпитање младих. Међутим, школа и друштво у целини нису довољно успели да одстране утицаје традицијске религиозне свести која се у деци усађује снажним деловањем породице.

Пре него се пређе на тумачење података добијаних од ученика (и школа и директора) наводимо основне податке о методологији прикупљања података и узорку од кога су они добијени.

Подаци су добијени од 240 ученика VII и VIII разреда из 18 школа. Из сваке је школе било по 12 до 14 ученика, а једнак је број са добрим, врло добрим и одличним успехом. Из сеоских школа их је 180, а из градских 80, у свим школама образложење упитника и дежурање док се попуњавао обавио је један (исти) саветник. Из разговора са једним бројем ученика сазнале су се многе појединости које се из самих одговора нису могле сазнати или су биле недовољно јасне. Општи је утисак да су ученици веома озбиљно и објективно одговорили те да су подаци којима се располаже у највишој мери поуздани. Истраживањем су обухваћена четири животна окружења ученика: породица, црква, школа, штампа.

Што се тиче података од школа односно директора, они нису прикупљени из свих школа, јер један број директора није на упитнике уопште одговорио (18%)! На жалост, у један број података не може се у довољној мери поуздати јер су мање-више насумични и мало се или нимало слажу са оним што се од ученика добило!

II

Најпре да погледамо како стоји са извесним традицијским верским симболима који постоје или се обављају у оквиру породице и на основу којих се може процењивати да ли и у коликој мери породично језгро утиче на религијско образовање и понашање ученика. У те симболе и ритуале који иду уз њих убрајамо: пост, славу, икону, бадњак, крштење, свећење водике, крст око врата.

Одговори ученика показују да 70% родитеља појединих дана у години посте, а тај је проценат свакако и нешто већи, јер је један број ученика одговорио да то не зна (9%). Разумљиво је да родитељи из села у већем броју посте него родитељи из града (78% : 55%), али још увек много грађана неће да се појединих дана дотакне мрсних јела.

Некако се догодило да баш исти број родитеља слави: укупно 70% – 88% на селу, 35% у граду. (Дакле, у граду преко трећине родитеља славе, док их знатно више пости, што је и разумљиво). Да ли је добијени постотак случајан или су пост и слава у чвршћој вези у смислу да људи који верују у подједнакој мери упражњавају и пост и славу. Углавном, слава и обичаји и вези са њом, ма колико они сами по себи имали пагански смисао, знатно могу деловати на прихватање религиозних „састојака”.

У најчвршћој вези са славом је и – икона. Но, према изјавама ученика, икона постоји само у трећини кућа (32%), мада 13 одсто ученика то не зна, што би упућивало на могућност да их је и нешто више. У сеоским кућама их је 44 одсто, а у градским свега 10 одсто. Градски живаљ све више

слави без иконе, и то обично онај који је потекао са села па икону од предака није наследио, а нову није купио.

Занимљиво је да доста родитеља крштава децу у цркви односно код свештеника (58 одсто ученика је одговорило да је крштено по верским обредима, али њих је за око 10 процената више, пошто знатан број родитеља ту чињеницу крије од деце; 24 одсто ученика не зна да ли су крштени или нису јер им родитељи то никад нису рекли). Сеоске деце је крштено 65 одсто, а градске 45 одсто!

У 66% породица долази свештеник да свети водицу (83% у селу, 34% у граду).

Свега 8 одсто ученика носи крстић око врата.

Кад се узму у обзир сви поменути религијски симболи и обреди: из њих, произилази да се у око две трећине породица сви они одржавају, једино што је је икона (а и бадњак) у знатном опадању. Разлике између заступљености ових симбола у сеоским и градским срединама су значајне.

Занимљиво је погледати како стоји са одласком родитеља у цркву, односно каква је њихова „верска активна”. Ученици кажу да 50 одсто очева и 61 одсто мајки иду ПОНЕКАД у цркву. Сеоски очеви иду 75 одсто, а градски 26 одсто, док сеоске мајке посећују цркву 71 одсто, а градске 41 одсто. Показује се да мајке чешће посећују цркву од очева и да оне (што се и очекивало) више одржавају традиционалну културу и верске обичаје. Значајно је да веома мало родитеља иде у цркву ЧЕСТО: 3 одсто очева и 5 одсто мајки. Све ове чињенице треба посматрати са знањем да су сви родитељи млађи од 50 година, и да су сви прошли кроз послератну социјалистичку школу. То потврђује истину да је утицај наслага прошлости још увек толико снажан и да га школство веома тешко и споро потискује.

III

Шта од цркве односно од свештеника може допрети до ученика? Наиме, кад и колико пута свештеник долази у непосреднији додир са ученицима. Половина ученика каже да свештеник са њима није ниједном разговарао, што значи да није могао на њих непосредно ни деловати. Ученици се са свештеником могу срести очи у очи код куће (свећење водице), у цркви (причест, прекађивање, венчање, црквена слава, посета ма из којих разлога) и на сахранама. Свакако да ниједна од ових прилика не прима погодне могућности ни за какву „индивидуалну сарадњу” и непосредну говорну размену, те ученици најчешће остају лишени директног утицаја.

Иначе, из упитника се сазнаје да је велики број ученика улазио у цркву у свом месту, при чему се не знају разлози (јер у упитнику нису ни тражени).

Таквих је 69 одсто. Неки су улазили једном, два или више пута, а доста (35%) – више пута! С друге стране, ученици изјављују да у њиховим одељењима има један до више ученика који повремено иду на црквене свечености. Таквих је укупно 45 одсто (један: 14%, два: 8%, три: 7%, четири: 12%, више њих: 4%). Остали (55%) одговорили су или да нема ниједан или да то не знају (33% + 22%). Изгледа да се ученици најчешће нађу у цркви ради причешћа, јер их се 49 одсто причестило од једном (19%), до више пута (18% ...). Важно је нагласити да ученици са села више улазе у цркву (81%) и више се причешћују (64%), од ученика из града (51% : 22%).

Међутим, подаци добијени од школске управе мало се или нимало слажу са ученичким, јер према њима тек око 2 одсто ученика повремено учествује у црквеним приредбама. Неке школе на ова питања нису дале никакав одговор. Према подацима од директора причешћује се свега око 4 одсто, а 49 одсто ученика је признало да има причест! Распоред је 12:1, што је довољан доказ да су подаци из школа веома непоуздани. Једино је једна сеоска школа потврдила да се чак 149 њених ученика причешћује!

Што се тиче сахрана, 80 одсто ученика је било на једној до четири сахране, којом су приликом могли да чују побожне речи свештеника. Школе тврде да поједини свештеници посмртним говорима у разној мери наглашавају вредност вере и потребу веровања у Бога (мало – 5 школа, умерено – 9, сувише – 4, нимало – 2 школе). Иначе, у школама се са ученицима ни на који начин не води разговор о сахранама уз присуство свештеника (у 77 одсто школа).

Црква може деловати на младе путем верске литературе, новина и часописа. Међутим, тог деловања готово нема јер до ученика не долази ни Свето писмо, ни „Православље“, ни стрипови о Христу и свецима. То се доказује чињеницом да 82 одсто ученика уопште не зна шта је Свето писмо (мада би то сваки требало да зна на основу програма из историје), а свега 7 одсто родитеља-очева чита „Православље“ (што подразумева да ће неки од њихових синова или кћерки завирити у неки чланак). Стрип о Христу или неком другом свецу не чита 94 одсто ученика.

Најзад, занимљиво је погледати колико се и у којим приликама ученици крсте. Пре свега, 76 одсто се крсти, али кад се одбију они који то чине кад им је нешто чудно, глупо и невероватно (13%) и кад треба да одговарају неки тежак предмет – или код „тешког“ наставника – (4%), онда их се највише крсти на слави (31%), сахрани (17%), кад свештеник свети водицу (12%) и у цркви (10%).

IV

Која је и колика улога школе у разјашњавању верских појава и симбола, у „разгардњи” религиозне свести, у размицању научних видика и упознавању ученика са културно-историјским вредностима цркава и манастира?

Пре свега, цео наставни програм и план искључивао је садржаје који се односе на веру и њена знамења, тако да су само наставници историје, биологије и српскохрватског језика у каквој-таквој прилици да уз поједине наставне јединице ученицима мање-више узгредно дају извесна објашњења одређених верских садржаја. С друге стране, стручни органи школе (али не искључиво својом кривицом) не поклањају готово никакву пажњу ни у раду са ученицима ни у сарадњи са родитељима да се разговором о одређеним темама утиче на смањивање утицаја вере на свест и понашање ученика. (Ова тврдња проистиче из увида у планове рада наставничких већа, разредних већа, разредних старешина, одељенских заједница и сарадње са родитељима).

Да би наставник могао да делује на ученике „антирелигиозно”, ученици треба да су убеђени да и он сам не верује. Међутим, 10 одсто ученика сматра да неки од њихових наставника верују у Бога, док их 69 одсто не зна да ли верују или не верују (дакле, нису баш сигурни у њихову нерелигиозну „исправност”). Свега их је 19 одсто који сматрају да ниједан од наставника који им предаје не верује. Ова чињеница је од битне важности за разумевање снаге (односно слабости) деловања наставника на ученике.

А кад ученици одмеравају кога у селу-граду више цене, просветног радника или свештеника, произилази да је на знатно већој цени просветни радник (40%:10%), али је значајно да половина ученика не зна чије је уважавање у народу веће. Но, више је ученика убеђено да свештеник живи бољим и лакшим животом од наставника (31%:21%), при чему је карактеристично да ученици из града у већем броју сматрају да свештеник боље живи (37%:10%), док сеоска деца каквоћу живота свештеника и наставника изједначавају (27%:26%). Оваква процена може довести у тешко решиву недоумицу ученика: зашто свештеник у социјалистичком друштву има бољи живот од њиховог наставника, што може утицати на меру учениковог прихватања свог васпитања као „праву” или „неправу” вредност.

V

Једно од важнијих образовно-васпитних питања је какав став заузети према културно-историјским вредностима цркава и манастира у свом крају. Наиме, како у свести наставника, а затим ученика и родитеља,

одвојити културно-историјски и уметничко естетски слој од религијског и тако превладати велику штету од једне непотребно табуисане теме. Јер, ученике треба упознати са духовним, просветитељским националним, ослободилачким и градитељско-уметничким значајем црквено-манастирских здања, али како то учинити а да школа и наставник не буду „сумњиви“? Јер, шта се дешава? Огромна већина наставник не зна кад је подигнута црква која је најбоља [треба најближа] школи, ни да ли је та црква под заштитом државе или не, ни које су њене праве споменичке вредности. Из тих разлога ученицима о томе не говоре, па ни ученици то не знају. Осамдесет девет одсто ученика наводи у упитнику да не зна кад је црква у њиховом месту подигнута (иако су неке од њих означиле оснивање самих насеља).

Иако близу половина школа тврди да су наставници историје (или било који наставник) упознали ученике извесних разреда са културно-историјским вредностима месне цркве, 77 одсто ученика изјављује да их разредни старешина са тим вредностима није упознао. А 45 одсто ученика је одговорило да жели да упозна како изгледа месна црква изнутра, а само 6 одсто да не жели. (Осталима је „свеједно” – 49 одсто). Такође је занимљиво да огромна већина ученика (80%) сматра да неко треба да их упозна са улогом цркве у данашњем друштву (наставник историје: 38%, свештеник 21%, отац 13%, разредни старешина 8%, нико 20%).

Из оваквог става школе произилазе две посве нелогичне и штетене васпитно-образовне појаве:

1. Ученици се, у оквиру излета и екскурзија, уводе у све могуће свете храмове, али само ако су они предалеко од школе, а у своју најближу цркву – никако! Ученици су посетили многе цркве и манастире на подручју Србије (најчешће Жичу, Манасију, Опленач, Раваницу и Лазарицу), а ниједну цркву или манастир у својој општини!
2. Ученици сами (жељом родитеља и свештеника) одлазе у месне цркве (69%), већином из разлога који су везани за верске обреде и ритуале, а не да би им постале јасније њихове културно-историјске особености.

VI

На основу добијених података изводе се следећи закључци:

1. У народу је још увек јака традицијска свест која у себе укључује и религиозне обичаје и обреде.

2. Велики број ученика из разних разлога посећује месне цркве (чак их се близу половина причестило), али је непознато да ли то сада чине чешће него пре 10-20 година.
3. На везу ученика са верским симболима и црквеним обредима (посебно причешћем) одлучујуће делује породица.
4. Непосредан утицај свештеника на ученике је готово потпуно занемарљив и уколико постоји, остварује се преко додира са родитељима који имају позитиван однос према цркви.
5. На ученике се нимало или веома мало делује путем верске литературе и штампе.
6. Школе су подбациле у раду из ове области (али само делимично својом кривицом) јер:
  - нису упознате са правим стањем колико ученика и из којих разлога одлази у цркву;
  - у оквиру ваннаставног рада (а свакако ни у наставној делатности) не поклањају пажњу научном разјашњавању разлика између традиционалних обичаја и религијских обреда (да ли су многи „обичаји из давнина” религијске природе);
  - не упознају у довољној (па чак ни у каквој) мери ученике са културно-историјским значајем завичајних цркава и манастирима;
  - са родитељима не сарађују у смислу озбиљнијег стручног разјашњења корена и последице религијске свести;
  - немају одређене програме односно планове које садржаје и ко треба да оствари са ученицима и родитељима у циљу разбијања празноверичких и религијских предрасуда (велика разлика између празноверја и религије).
7. Ученици су мање-више остављени сами себи – да сами, у дому или цркви, решавају своје недоумице како да се одреде и понашају према загонетним питањима вере.

VII

Школа поставља један необично важан и неодложан образовно-васпитни задатак, да ученицима пружа какве-такве одговоре на нека од основнијих питања из области религије и њеног деловања на младе. Да тумачи питање двојности истине (постоји ли осим научне и верска истина). Школа је сва на научном рационализму, а црква врши утицај на човекову

ирационалну свест. Човек, на жалост, није само разуман. Ирационално (неразумно, архетипски несвесно) веома се тешко искорењује. Сме ли просвета да код ученика до краја да пренебрегне њихову ирационалност, њихову дубинску осећајност?

Одговори се младима морају давати, ако ни из чега другог, а оно из чињенице што је 73 одсто ученика на питање: „Да ли си икад себи поставио питање постоји ли Бог?“, одговорило: „ЈЕСАМ“. Ако на овакво и многа друга питања не одговори наставник, одговориће свештеник!

Пред школом су тешки задаци. Пред наставничким већем, разредним старешином и наставником историје посебно. Хоће ли школа моћи и колико да сталним тихим радом, а не неким секташким односом према цркви и религији, испуни ове задатке конкретним планирањем и остваривањем рада из ове области.